فصلنامه مطالعات معارف حدیثی
دوره ۱، بهـار ۱۴۰۲، شماره ۱
مقاله علمی ـ تخصصی
صفحات: ۱۱۰ ـ ۹۳

Scientific Journal
Studies in the Maaref of Hadith
Vol. 1, Spring 2023, No. 1
Scientific Journal

تبیین تحلیلی مصداق‌شناسی معصوم در حدیث سفینه از دیدگاه امامیه و اشاعره

حسن پناهی‌آزاد*
سجاد حبیب‌زاده**

چکیده

مصداق‌شناسی معصوم امر خطیری اسـت کـه بـرای هـر شخصـی لـزوم پیگیـری دارد. استحصال امر یادشده به‌دلیل عدم توانایی عقل در شناسـایی مصـداق معصـوم بـا روش نقلی مهیا می‌گردد. یکی از روایات که این مسئولیت را به بهترین شکل در سـاحل امـن سکنی می‌دهد، حدیث سفینه است. مقاله حاضر برای بهره‌مندی از حـدیث، سـند آن را بنابر هر دو مذهب امامیه و اشاعره بررسی و قابل اسـتناد مـی‌دانـد و در مقابـل دیـدگاه اندیشمندان اشاعره و تبیین بیشتر مذهب امامیه دلالـت حـدیث بـر عصـمت را اثبـات می‌کند. تفحص در کتب روایی هر دو مسلک نشان می‌دهد حـدیث سـفینه دلالـت بـر چهارده معصوم دارد. البته ظاهر روایات با عبارت‌های مختلف؛ اعم از امام علـی‌علیه‌السلام، پـنج تن آل‌عبا و ائمه را نمایان شده است. وجود مشکلات گوناگون در همه اعصار بـرای بشـر با تجربه و دلیل عقلی ثابت شده و این با التفات به حدیث سفینه دایمـی بـودن احتیـاج به مصداق معصوم برای نجات از دریای پرتلاطم را مدلل می‌نماید.

واژگان کلیدی

عصمت، مصداق معصوم، حدیث سفینه، امامیه و اشاعره.

---

*. استادیار گروه مبانی نظری اسلام دانشگاه معارف اسلامی. hasan.panahiazad@yahoo.com
**. دانش آموخته سطح ۳، تخصصی کلام حوزه علمیه قم و دانشجوی دکتری فلسفه و کلام دانشگاه زنجان. (نویسنده مسئول)
hbibzadeh@mailfa.com
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۴/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۹/۲۲

مقدمه

نیاز به معصوم به‌دلیل گرفتاری و اشتباه های وافر در طبیعت شخص سریان دارد. برطرف کردن این نیاز محتاج شناخت مصادیق معصوم است. پس نجات بشر در دریای پرتلاطم و سرشت دژخیم شیاطین انس و جن اهمیت موضوع را بیش از پیش نمایان می‌کند. از طرفی افراد تجلی یافته صفات خداوند و ناجی مردم بایستگی عدم قیاس با احدی را ملازم است. همان‌طور که حضرت امیرمؤمنان علیه السلام در خطبه دوم ***نهج‌البلاغه*** فرمود: «لا يُقَاسُ بِآلِ مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله مِنْ هَذِهِ الأُمَّةِ أَحَد».

بنابراین اهمیت شناخت مصداق، برای عموم مسلمانان بلکه همه آحاد بشر آشکار می‌گردد. شناخت مصداق معصوم به‌دلیل عدم توانایی انسان به پیدایی او، احتیاج به غور در سخنان رسول خدا و جانشینان او است. در این پژوهش با رجوع به منابع دینی حدیث سفینه محور و مبنای تحقیق قرار گرفته است. البته سیر بحث با تبیین دیدگاه مذهب امامیه و تحلیل و بررسی نظریه اشاعره ادامه می‌یابد. پیشینه تحقیق نشان‌گر بررسی حیث‌های مختلف حدیث سفینه؛ اعم از سند، شبهات و مدالیل است. تعمق در کتب اهل سنت با عناوین «حدیث سفینه در کتاب‌های اهل سنت»، «نقد دیدگاه وهابیان»، «اثبات صحت حدیث سفینه با تعدد سند از منابع عامه» و همچنین رسیدگی عام با عنوان «پژوهشی در حدیث سفینه» مشاهده می‌گردد. این حدیث در ذیل کتب و مقاله‌ها مختلف نیز مورد مداقه قرار گرفته است. اما سابقه پژوهش‌های علمی مربوط به حدیث یادشده از حیث مصداق‌شناسی با نگاه به دو مذهب و استدلال به دلالت حدیث با منابع دو نحله امامیه و اشاعره و در نهایت جستجو در کتب روایی آنها برای وصول به مصداق حدیث سفینه تهی است و پژوهش حاضر با عنایت الهی متکفل این موارد است.

مفاهیم پژوهش

۱. عصمت

اهل لغت واژه عصمت را امساک، منع و نگهداری معنا کرده‌اند[۱] و معنا در هر یک از امساک، منع و ملازمه یک چیز است.[۲]

تعریف اصطلاحی عصمت با توجه به مبنای اخذشده مذاهب تفاوت دارد. اشعری تعریف به قدرت بر اطاعت و عدم قدرت بر معصیت[۳] و ایجی (۷۵۶ ق) عدم آفرینش گناه[۴] و تفتازانی (۷۹۳ ق) با اضافه

---

۱. راغب اصفهانی، ***مفردات الفاظ القرآن***، ۳۳۶؛ ابن‌منظور، ***لسان العرب***، ج ۱۲، ص ۴۰۳.
۲. ابن‌فارس، ***معجم مقاییس اللغه***، ج ۴، ص ۳۳۱.
۳. رازی، ***المحصل***، ص ۵۲۱.
۴. جرجانی و ایجی، ***شرح المواقف***، ج ۸، ص ۲۸۰.

«دارای اختیار و توانایی بر انجام گناه»[۱] را در رابطه با معنای اصطلاحی عصمت پذیرفته اند، اما امامیه افرادی مثل شیخ مفید، علامه حلی و فاضل مقداد با قبول تفسیر لطف الهی از عصمت مسئله را بررسی کرده‌اند. برخی دیگر تفاسیر ملکه نفسانی، قوه عاقله و غیره را در کتاب کلامی مسطور داشته‌اند. نظریه مقبول چنین است: «پیامبران و امامان از آغاز خلقت دارای صفت عصمت می‌باشند و عصمت، موهبتی است الهی که به‌دلیل شایستگی ویژه آنان، به آنها اعطا شده است».[۲]

۲. امامیه

امامیه بزرگ‌ترین مذهب شیعه شمرده شده و با اسامی اثنی‌عشریه، جعفریه و خاصه نیز شناخته می‌شود. شیعیان افزون بر اشتراک با اهل سنت در کامیابی از روایات نبی خدا، تا زمان آغاز غیبت کبری از جانشینان رسول اکرمﷺ بهره علمی برده اند و به‌همین دلیل باوری اعتقادات ایشان در راستای شجره طیبه به شکوفایی وافری رسیده و میوه دهی این آثار گران‌مایه از اهل بیت در باورهای این مذهب ظهور داشته است؛ به‌عنوان مثال در باب توحید یگانگی خدا و عین ذات بودن صفات را پذیرفتند، قائل به عدالت الهی و حسن و قبح عقلی و ذاتی شده‌اند و اصل حسن و قبح اشیا همان‌طور که معیار افعال بشری است، مقیاس افعال خداوند نیز محسوب می‌گردد.[۳] عصمت تمام انبیا و ائمه را باورداشت خود قرار داده و امامت را مظهر لطف خداوند معرفی می‌نمایند. معرفی و نصب ائمه توسط رسول خدا تحقق یافت.

منابع معرفت دینی را در قرآن کریم، سنت و عقل انحصار بخشیدند و در منابع روایی از سومی به حجت درونی یاد شده است.[۴] روش بحث نیز با ماخوذ از آیه قرآن،[۵] برهان، خطابه و جدال احسن مبتنی بر تبیین، استدلال و احتجاج رقم می‌خورد.[۶]

۳. اشاعره

ابوالحسن علی بن اسماعیل اشعری (۲۶۰ ـ ۳۳۰ ق) در قرن سوم مذهب اشاعره را از دعوای بین دو مذهب اهل حدیث و معتزله برگزید. اظهارنظر درباره روش کلامی با وجود اختلاف بین اندیشمندان، اما بهره‌مندی این مذهب از استدلال عقلی در اثبات عقاید دینی و تقدم داشتن ظواهر در صورت تعارض

---

۱. تفتازانی، ***شرح العقائد النسفیه***، ص۹۹.
۲. ربانی، ***کلام تطبیقی***، ص ۹۲.
۳. مطهری، ***مجموعه آثار***، ج ۱ ، ص ۷۶ ـ ۷۵.
۴. کلینی، ***الکافی***، ج ۱، ص ۱۳.
۵. نحل / ۱۲۵.
۶. ربانی، ***فرق و مذاهب کلامی***، ص ۱۶۳ ـ ۱۵۹.

عقل با ظواهر دینی نشان می‌دهد که بین معتزله و اهل حدیث مسیر میانه را اختیار نمودند.[۱]

مذهب اشاعره مباحث اعتقادات را همراه با نوآوری در جامعه علمی مسلمانان به ارمغان آوردند. رهاورد کاوش آنها در جستارهای صفات ازلی خداوند، صفات خبری، ایمان و کلام الهی نمایان است. ضرورت نصب امام را اعتقاد داشته و تعیین مصداق به‌دلیل عدم نص با طرق اتفاق و اختیار بر عهده مردم گذاشتند. گزینش مردم در مصادیق ابوبکر، عمر، عثمان و علی تجلی یافت[۲] البته این نظریه با مؤسس مذهب اشاعره سازگاری ندارد و وی بر وجود نص درباره علی، عباس و ابوبکر باور دارد.[۳]

حدیث سفینه

۱. امامیه

حدیث سفینه و بررسی سندی

حدیث مشهور به سفینه در بیان رسول اکرمﷺ چنین وارد شده است: «إِنَّ مَثَلَ أَهْلِ بَيْتِي فِي أُمَّتِي كَمَثَلِ سَفِينَةِ نُوحٍ فِي قَوْمِهِ مَنْ رَكِبَهَا نَجَا وَ مَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا غَرِق».[۴]

حدیثی که با کثرت طرق به حد تواتر نقل شده باشد، نیاز به بررسی سند آن نیست و حدیث سفینه هم با مراجعه به کتب روایی مشخص می‌گردد که از جمله این نوع حدیث‌ها است. اما برای اطمینان قلب به اجمال به بحث اسناد پرداخت می‌گردد.

این روایت ازسوی پنج امام شیعه نقل شده است؛ امام علی، امام حسن، امام زین العابدین، امام صادق، امام باقر و امام رضاؑ.[۵] همچنین چند صحابی از جمله ابن‌عباس، ابوذر غفاری، ابوسعید خدری، مقداد و غیره آن را نقل کرده‌اند. آوردن این حدیث توسط علمای شیعه در کتب مختلف ـ همان‌طور که در ارجاعات مشاهده خواهد شد ـ نشان از اهمیت و اعتبار آن می‌نماید. البته در این میان باید متذکر شد که تعابیر مختلف از حدیث خدشه‌ای به مضمون روایت وارد نمی‌سازد؛ چون که اولاً اینها نشان از امکنه و ازمنه مختلف هستند. ثانیاً عبارت‌ها تغییری در مفاد روایت ایجاد نمی‌کند.

بسیاری از ائمه و مشاهیر اهل سنت این روایت را در کتب خود با طرق فراوان آورده اند، یکی از

---

۱. ربانی، همان، ص ۲۲۸.

۲. شهرستانی، ***الملل و النحل***، ص ۱۱۷.

۳. اشعری، ***الابانه عن اصول الدیانه***، ص ۲۵۶.

۴. هلالی عامری، ***کتاب سلیم بن قیس***، ج۲، / ۵۶۰؛ صدوق، ***الامالی***، ص ۲۶۹؛ طوسی، ***الامالی***، ص ۷۳۳، ح۱۵۳۲؛ طبرسی، ***الاحتجاج علی اهل اللجاج***، ج ۱ ص ۱۵۷.

۵ البته روایتی از امام جوادؑ وجود دارد که رسول خداﷺ در خطاب به امام حسینؑ عبارت «سفینهٔ نجاهٔ» به‌کار می‌برد. (رک: صدوق، ***کمال‌الدین و تمام النعمه***، ج ۱، ص ۲۶۵)

نویسندگان در مقام جمع‌آوری بعضی از آنان، ۹۲ عالم بزرگ را ذکر کرده است. همچنین ناقلین روایت را به هشت صحابی و هشت تابعی رسانده است، با وجود این که در مقام احصاء همه آنان نبود. تابعین عبارت است از: سعید بن جبیر، حنش بن المعتمر، سعید بن مسیب، عطیة بن سعید عوفی، عامر بن عبدالله بن زبیر، أیاس بن سلمة بن أکوع، رافع مولی أبی‌ذر. این نویسنده درباره تعداد راویان بعد از تابعین تا قرن چهاردهم از ۶۰ راوی نام برده است.[۱]

تقریر استدلال

مقدمه یکم: کلمات «إنّما» و «إنّ» و آغاز به جمله اسمیه نشان‌دهنده حصر و تاکید محتوای حدیث سفینه است.

مقدمه دوم: ازآنجایی‌که کشتی حضرت نوح علیه السلام باعث نجات اشخاص و حیوانات شده و مایه ادامه زندگی در دنیا است، همین‌گونه همراهی اهل بیت افزون بر القاء آرامش در زندگی و نجات از وابستگی‌های دنیوی، سعادت اخروی را در نزد خدای متعال ضمانت می‌بخشد.

مقدمه سوم: تشبیه به‌کار برده شده ارتکاز عرفی دارد؛ چون برای همه متصور است که کشتی نجات، رهنده مردم از طوفان دریا است و با متفهم عرفی می‌توان گزاره‌های سخت و امر خفی مثل عصمت را به راحتی نشان داد.

مقدمه چهارم: نجات فقط در گرو استماع و عمل به فرامین و سنت مصادیق سفینه است و این انحصار از «غرق شدن در صورت تخلف» قابل فهم است.

مقدمه پنجم: تمسک به اهالی کشتی نجات، عدم ضلالت را در پی دارد. همان‌طور که ابوسعید خدری از نبی مکرم اسلام صلی الله علیه و آله نقل می‌کند؛ «**إِنَّ مَثَلَ أَهْلِ بَيْتِي فِيكُمْ مَثَلُ سَفِينَةِ نُوحٍ ... فَتَمَسَّكُوا بِأَهْلِ بَيْتِي بَعْدِي وَ الأَئِمَّةِ الرَّاشِدِينَ مِنْ ذُرِّيَّتِي فَإِنَّكُمْ لَنْ تَضِلُّوا أَبَداً**».[۲]

مقدمات منتج این است که سعادت و عدم گمراهی فقط در تبعیت از گفتار و عمل مصادیق سفینه محصور گردیده و این نشان از مقام عصمت مشارالیه دارد؛ زیرا سخن و فعلی که مردم را به سعادت می‌رساند حتما خودش هم عصمت علمی و عملی دارد و الا خلاف حکمت الهی و ارتکاز عرفی پیش می‌آید.

البته از مکمل روایی استدلال نباید غافل شد؛ ابوذر غفاری روایتی از رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله نقل می‌کند که همانا من در بین شما دو چیز ارزشمند یعنی کتاب خدا و عترتم اهل بیت را به جانشینی می‌سپارم و این دو هرگز از هم جدا نمی‌شوند تا این که در حوض کوثر بر من وارد شوند. همچنین مثل

---

۱. میلانی، ***نفحات الازهار فی خلاصه عبقات الانوار***، ج ۴، ص ۱۹۶ ـ ۱۲۷.
۲. خزاز قمی، ***کفایه الاثر***، ص ۳۴.

آن دو در بین شما مثل سفینه نوح است که هر کس در آن سوار شود، نجات می‌یابد و هر کس از آنان تخلف کند، غرق شود.[۱] در این حدیث، سفینه با ثقلین همراه گشته و با کنار هم قرار دادن قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام، مثلیت این دو به تشبیه سفینه نوح رسانده شده است تا رستن و اسارت را هویدا نماید. بنابراین می‌توان از مقدمات گفته‌شده در حدیث ثقلین نیز یاری جست و محتوای بیشتری برای برهان تعریف نمود.

دیدگاه بزرگان

محدثان و اندیشمندان متعددی درباره حدیث سفینه سخن به میان آورده‌اند. سید مرتضی (۴۳۶ ق) بعد از نقل حدیث متذکر می‌شود که این روایت بر عصمت اهل بیت و وجوب اطاعت از آنها و ممنوعیت برگشت از طریق آنها دلالت می‌کند.[۲]

میلانی در ***خلاصه عبقات الانوار*** دلالت حدیث را به چند مورد رسانده است، مثل وجوب تبعیت. اما دلالتی که مفید بر پژوهش حاضر باشد را با حد وسط محبت اهل بیت تبیین می‌نماید. مقدمه یکم ایشان دلالت حدیث بر محبت اهل بیت است؛ «همانا این حدیث دلالت می‌کند بر اینکه محبت اهل بیت موجب نجات است». مقدمه دوم، الزام صغری بر عصمت است؛ «هذا المعني يستلزم عصمتهم؛ رهنده بودن محبت اهل بیت موجب عصمت آنان است». سپس در مقام بیان دلیل مقدمه دوم می‌نویسد: زیرا اگر بعضی از اهل بیت موجب ناراحتی و خشمگینی آفریدگار متعال گردد، محبت و تبعیت آنها جایز نخواهد بود فضلاً از این که محبت و اطاعت واجب بوده و سبب نجات باشند و این مطلب واضحی است.[۳] اندیشمند دیگر بعد از اعتقاد بر دلالت آیه اولی الامر بر عصمت اهل بیت، در مقام تنظیر و تشبیه به حدیث سفینه اعتصام می‌جوید.[۴]

مصادیق سفینه

فهم مصادیق حدیث سفینه به‌خاطر محتوای بلند و هدایت‌گر، ارزشمند بلکه ضرورت دارد. نبی مکرم اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله نفیس بودن مسئله را بعد از ذکر حدیث سفینه مورد تاکید قرار می‌دهد؛ «اهل بیت من را همانند سر در بدن و دو چشم در سر قرار دهید. همانا جسد بی‌سر و سر بدون چشم به سر منزل سعادت نمی‌رسد».[۵] بنابراین بر بشر فرض است افرادی که می‌توان به‌عنوان کشتی نجات نام برد مشخص کرده

---

۱. شیخ صدوق، ***کمال الدین و تمام النعمه***، ج ۱، ص ۲۳۹.
۲. شریف مرتضی، ***الشافی فی الامامه***، ج ۳، ص ۱۲۰.
۳. میلانی، ***نفحات الاذهار فی خلاصه عقبات الانوار***، ج ۴ ، ص ۲۰۹.
۴. سبحانی، ***اهل البیت*** علیهم‌السلام، ص ۱۳۸.
۵. طوسی، ***الامالی***، ص ۴۸۲.

و پیروی کند. به همین علت در ذیل، این افراد بر پایه احادیث ائمه علیهم السلام محرز می‌گردد.

بخشی از روایات متکفل تطبیق بر امیرمومنان علی بن ابی‌طالب علیه السلام است. از زبان مبارک امام علی علیه السلام حدیثی، چنین نقل شده است: «وَ اَللَّهِ مَا مَثَلُنَا فِي هَذِهِ اَلأُمَّةِ إلاَّ كَمَثَلِ سَفِينَةِ نُوحٍ أَوْ كَبَابِ حِطَّةٍ فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ؛[1] قسم به خدا مثل ما (اهل بیت) در میان امّت جز همانند کشتی نوح و باب حطّه (در توبه) در میان بنی‌اسرائیل، چیز دیگری نیست». مستفاد از روایت به خاطر واژه «مثلنا»، افزون بر افراد دیگر، شمول حدیث سفینه بر علی علیه السلام است.

همچنین روایت دیگری که مقام شامخ ایشان را متجلی می‌گرداند، حدیث طولانی از امام باقر علیه السلام است که درباره جریان غدیرخم روایت شده است. با توجه به عبارت میانه این حدیث می‌توان از امام علی علیه السلام به عنوان کشتی نجات امت یاد کرد: «مَعاشِرَ النّاسِ إنَّ عَلِياً صِدِّيقُ هذِهِ الأُمَّةِ وَفارُوقُها وَمُحَدِّثُها، إنَّهُ هارُونُها وَيوشَعُها وَآصِفُها وَشَمعُونُها و أنّه بابُ حطتها و سفينةُ نجاتها أنّه طالوتُها و ذو قَرنيها».[2]

بخش دیگر احادیث پنج آل‌عبا را نشانه می‌گیرد و عهده‌دار معرفی این معصومان است. امام علی علیه السلام بعد از بیان ده خصلت درباره خود از زبان رسول خدا صلی الله علیه و آله و پاره تن بودن حضرت فاطمه علیها السلام برای پدر بزرگوارشان و دو چشم رسول اکرم؛ حسنین، می‌فرماید: «مَثَلُنَا مَثَلُ سَفِينَةِ نُوحٍ مَنْ رَكِبَهَا نَجَا وَ مَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا غَرِق».[3]

بخش سوم روایات به اهل بیت و ائمه اثنی‌عشر پرداخته است. می‌توان این نوع روایات را به سه قسم جدا نمود:

الف) برخی فقط واژه «اهل بیت» را آورده است، مثل: «إنَّ مَثَلَ أَهْلِ بَيْتِي فِي أُمَّتِي كَمَثَلِ سَفِينَةِ نُوحٍ فِي قَوْمِهِ».[4]

ب) بعضی کنار نام مبارک علی علیه السلام، به واژه «ائمه» بسنده کرده است. ابن‌عباس گوید: رسول گرامی اسلام خطاب به داماد ارجمند خود فرمود: «مثل و قضیه تو و ائمه از فرزندانت بعد من همانند کشتی است».[5]

همچنین روایت دیگر این قسم کشتی نجات را اختصاص به علی علیه السلام و سایر ائمه نموده است؛ «هر کس بخواهد که کشتی نجات را سوار شود و به عروة الوثقی تمسک جوید و به وسیله ریسمان محکم

---

۱. شیخ مفید، ***الامالی***، ص ۱۴۵.
۲. فتال نیشابوری، ***روضه الواعظین***، ج ۱، ص ۱۰۰.
۳. هلالی عامری، ***کتاب سلیم بن قیس***، ج ۲، ص ۸۳۱.
۴. طبرسی، ***الاحتجاج علی اهل اللجاج***، ج۱، ص ۱۵۷.
۵. صدوق، ***الامالی***، ص ۱۹۹.

خداوند از گناهان دوری کند، بعد من علی را ولی خود قرار دهد و حتما دشمنانش را دشمن بشمرد».[۱]

ج) سهم دیگر این بخش ائمه اثنی عشر اشاره می‌کند. رسول خدا بعد از ذکر اسماء مبارک علی، حسن و حسین و نه فرزند از حسین برای خلافت، می‌فرماید: «هُمْ بِمَنْزِلَةِ سَفِينَةِ نُوحٍ مَنْ رَكِبَهَا نَجَا وَ مَنْ تَرَكَهَا غَرِق».[۲]

روایات دیگر وضعیت قائم آل محمد(عج) را نیز برجسته کرده و متذکر فرزند امام حسن عسکری علیه‌السلام می‌گردد. ابوذر غفاری گوید: رسول خدا فرمود: «ائمه بعد از من دوازده نفر هستند که نه نفر آن از صلب حسین علیه‌السلام و نهمین از آنها قائم آل‌محمد (عج) است. آگاه باشید مثل آنان مثل کشتی نوح است که هر کس سوار بر من شود، نجات یابد و هر کس از آن تخلف ورزد، هلاک گردد».[۳]

۲. اشاعره

یک. حدیث و بررسی سندی آن

محدثان اهل سنت به حدیث سفینه در کتب متعدد متعرض شده‌اند. به‌عنوان مثال احمد بن حنبل از ابوذر غفاری نقل می‌کند وی درحالی‌که درب کعبه را گرفته بود، می‌گفت: هر کس من را نشناخته، من ابوذر هستم و از نبی خدا شنیدم که می‌فرمود: «ألا إنّ مَثَل أَهْلِ بَيْتِي فيكُم مَثَلُ سَفِينَةِ نُوحٍ مَنْ رَكِبَهَا نَجَا، وَمَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا هلَكَ».[۴]

بررسی سند حاکی از حجیت و اعتبار روایت است. حاکم نیشابوری (۴۰۵ ق) بعد از نقل روایت می‌گوید: این حدیث بنابر شرط مسلم، صحیح است و بخاری و مسلم در صحیحین نیاورده‌اند.[۵] وی در جای دیگر کتاب با طریق دیگر دوباره نقل می‌کند.[۶]

حدیث سفینه با وجود عبارت‌های گوناگون مثل «غرق» به جای «هلک»، یک مضمون دارد و معنای مراد خراب نمی‌گردد. بررسی کتب مشاهیر نشان می‌دهد که علمای مختلف ـ نزدیک سی نفر از محدثان فقط ـ از صحابه‌های معروف مثل علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام، ابوذر، ابوسعید خدری، عبدالله بن عباس، عبدالله بن زبیر، سلمة بن اکوع و غیره نقل کرده‌اند. شبلنجی (۱۲۹۰ ق) هم نقل جماعتی از اهل سنت را مورد

---

۱. فتال نیشابوری، ***روضه الواعظین***، ج ۱، ص ۱۵۷.
۲. هلالی عامری، ***کتاب سلیم بن قیس***، ج ۲ ، ص ۷۳۴.
۳. خزاز قمی، ***کفایه الاثر***، ص ۳۸ ـ ۳۹.
۴. ابن‌حنبل، ***فضائل الصحابه***، ج ۲، ص ۷۸۵؛ ابن‌مغازلی، ***مناقب الامام علی بن ابیطالب*** علیه‌السلام، ص۱۴۹؛ طبرانی، ***المعجم الکبیر***، ج ۳، ص ۴۵؛ سیوطی، ***الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور***، ج ۳ ، ص ۳۳۴.
۵. حاکم نیشابوری، ***المستدرک علی الصحیحین***، ج ۲، ص ۳۷۳.
۶. همان، ج ۳ ، ص ۱۶۳.

تأکید قرار می‌دهد و اذعان دارد: جماعتی از اصحاب اهل سنت از تعدادی صحابه روایتی نقل کرده‌اند که رسول خداﷺ فرمود: «مثل أهل بيتي فيكم كسفينة نوح من ركبها نجا و من تخلف عنها هلك».[1]

برای استحکام سند باید سخن ابن‌حجر هیتمی (۹۷۴ ق) را گفت: «جَاء من طرق عديدة يُقَوي بَعْضهَا بَعْضًا».[2] تعدد طرق مختلف با مراجعه به کتب اهل سنت محرز می‌گردد. به‌عنوان مثال کتب زیر با روایت ابوذر مزین شده‌اند:

۱. طبرانی، سلیمان بن أحمد (۳۶۰ ق)، ***المعجم الکبیر***، ج ۳، ص ۱۷۵، ص ۲۶۳۶ و ۲۶۳۷؛ دو طریق؛

۲. ابن‌عدی جرجانی، ابواحمد (۳۶۵ ق)، ***الکامل فی ضعفاء الرجال***، ج ۳، ص ۱۳۷؛

۳. حاکم نیشابوری، أبوعبدالله محمد بن عبدالله (۴۰۵ ق)، ***المستدرک***، ج ۲، ص ۳۷۳، ح ۳۳۱۲ و ج ۳، ص ۱۶۳، ح ۴۷۲۰؛

۴. ابن‌مغازلی، علی بن محمد (۴۸۳ ق)، ***مناقب الإمام علی بن أبی‌طالب***ؑ، تحقیق محمدباقر بهبودی، ص ۱۵۰ ـ ۱۴۸؛

۵. خطیب عمری، محمد بن عبد الله (۷۴۱ ق)، ***مشکاة المصابیح***، ج ۳، ص ۱۷۴۲، ح ۶۱۸۳، تحقیق محمد ناصرالدین ألبان.

۶. هیثمی، نورالدین علی بن أبی‌بکر (۸۰۷ ق)، ***کشف الأستار عن زوائد البزار***، ج ۳، ص ۲۲۲، ح ۲۶۱۴.

همچنین کتبی که در ارجاعات این مذهب مذکور است. پس با اعتراف حاکم نیشابوری و نقل اصحاب متعدد و طرق متنوع در کتب فراوان، سند و اعتبار حدیث برای استدلال خالی از نقصان به دست می‌آید.

دو. تقریر استدلال

افزون بر قابلیت استفاده از مقدماتی که ذیل حدیث سفینه در مذهب امامیه گفته شده، برهانی مورد استفاده قرار می‌گیرد که کبرا عقلی بوده؛ ولی در صغرای استدلال با وجود کفایت ترجمه خود حدیث، بهره‌مندی از توضیح یکی از نویسندگان بهتر به نظر می‌رسد.

صغرای استدلال به این بیان است؛ رسول خداﷺ اهل بیتش را سبب رهایی از ترس و نجات از نابودی قرار داد. هم‌چنان که امکان عبور از دریای مهیّج حین خروشیدن امواج، فقط با کشتی مقدور است. همچنین کسی از آتش سوزان جهنم ایمنی ندارد و به منزل نعمت‌های الهی رستگاری پیدا

---

۱. شبلنجی، ***نور الابصار فی مناقب آل بیت النبی المختار***ﷺ، ص۲۲۹.

۲. ابن‌حجرهیتمی، ***الصواعق المحرقه علی اهل الرفض و الضلال و الزندق***، ج ۲ ، ص ۴۴۵.

نمی‌کند، مگر اهل بیت نبی خدا را دوست و سرپرست قرار داده و دوستی و اخلاصش را مختص آنان قرار دهد.[۱]

وجه شبه که ارتکاز عرفی دارد، سمهودی نیز مورد اشاره قرار داده و گفته است: وجه تشبیه روایت این است که نجات و پیروزی برای اهل سفینه از قبیله حضرت نوح علیه السلام ثابت گردیده است.[۲]

کبرای برهان مستفاد از گزاره عقلی است. به این بیان که عقل بر وجود صفت حکمت (حکمت عملی) در خدای متعال دلالت می‌کند و حکمت را می‌توان به استحکام در خلقت و منزه بودن افعال خداوند از امور ناشایست، تعریف نمود.

بنابراین قرار دادن افرادی به‌عنوان ناجی مردم درحالی‌که معصوم نیستند، خلاف حکمت الهی است؛ زیرا شخصی که معصوم نیست، یا گفتارش موجب اشتباه مردم می‌گردد و یا عملش مردم را به ورطه هلاکت خواهد رساند و خدای حکیم هیچ‌وقت چنین کسی را به‌عنوان رستن افراد معرفی نمی‌گرداند؛ چون چنین عملی امور ناشایست بوده و اتقان در آفرینش را نمی‌رساند.

نکته‌ای که نباید غفلت کرد، سخن فخر رازی است. وی گوید: در این دنیای شبهات و شهوات محتاج دو چیز هستیم و امر اولی ـ که ناظر به محل بحث است ـ عبارت است از: «**السفینة الخالیة عن العیوب و الثقب**؛[۳] کشتی نجات باید خالی از هرگونه عیب و رخنه باشد». این نشان می‌دهد که مصادیق سفینه نیز باید عاری از هرگونه خطا و اشتباه باشد تا مردم را از لغزش‌های علمی و عملی دور نگه دارد.

سه. دیدگاه بزرگان

ـ کلام مناوی

مناوی (۱۰۳۱ ق) یکی از محدثان، ذیل حدیث شماره ۲۴۴۲ مصادیق حدیث سفینه را مختص چهار معصوم می‌داند؛ «مصادیق روایت «**إن مثل أهل بيتي**» فاطمه، علی و دو پسرش است که اهل عدل و دیانت هستند». وی ادامه حدیث را بیان کرده و وجه تشبیه را به خوبی تبیین کرده است: وجه تشبیه این است که نجات برای اهل سفینه از قوم نوح ثابت است به همین خاطر رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله نجات امتش را با تمسک به اهل بیت تضمین نمود و دوستی آنان را برای امت قرار داد و محصول آن، تشویق و ترغیب بر تعلق خاطر به دوستی و چنگ زدن بر ریسمان آنان است. آنها فرزندان ائمه صاحب هدایت و

---

۱. حموی جوینی، ***فرائد السمطین***، ج ۲ ، ص ۲۴۹.
۲. سمهودی، ***جواهر العقدین فی فضل الشرفین***، ج ۲، ص ۱۲۶.
۳. رازی، ***التفسیر الکبیر***، ج ۲۷ ، ص ۵۹۶.

چراغ‌های شب تاریکی هستند که خداوند به وسیله آنان بر بندگانش احتجاج کرده است و آنها شاخه‌های درخت مبارک و بازماندگان منتخب هستند که پلیدی از آنان برداشته شده و پاک گردانیده اند. خداوند هرگونه آسیب را از آنان برطرف کرده و دوستی آنان را در تعداد زیادی از آیات واجب کرده است و آنها دستگیره محکم و مطمئن و معدن تقوا هستند.[۱]

وی در مقام تعیین مصداق، علما را مطرح کرده و اظهار دارد؛ مراد از اهل بیت در این مقام علما از آنان است؛ چون رسول مکرم اسلام تمسک به غیر آنها را تحریض نمی‌کند و آنها کسانی هستند که از کتاب و سنت جدا نمی‌شوند تا این که همراه کتاب خدا وارد بر پیامبر گردند.[۲]

ـ بررسی کلام مناوی: با عنایت بر تقریر استدلال فوق و حدیث ثقلین (به خاطر ذیل فرمایش وی)، عدم ورود اشکال، بر همه محرز گشته و مقصود با معرفی علی، فاطمه و حسنین محقق می‌گردد. با وجود این، وی با چه دلیلی علما را به‌عنوان مصداق معرفی می‌کند؟! اولاً در بحث مصادیق حدیث، بر خلاف گفته وی، افراد دیگری مشخص خواهد شد. ثانیاً چه فرقی بین عالم از اهل بیت و غیر آن وجود دارد؟! کدام عقل سلیم قدرت امضاء بر چنین سخنی را دارد؟! بنابراین شناسایی علماء اهل بیت باید محدود به اراده الهی و کلام مبارک پیامبر خدا باشد.

ـ کلام فخر رازی

فخر رازی (۶۰۶) ذیل آیه ۲۳ سوره شوری، پیش از بیان حدیث سفینه، تحلیلی در مصادیق «آل‌محمد» می‌آورد که ضرورت تأمل بر برادران اهل سنت را ابراز می‌دارد و وحدت بین مسلمانان را بیش از پیش به مسند حق می‌نشاند. صاحب ***تفسیر کبیر*** می‌نویسد: آل‌محمد افرادی هستند که امر و فعل آنها به سوی رسول اکرم بر می‌گردد. پس هر کس کیفیت برگشت امرش به پیامبر شدیدتر و کامل‌تر باشد، آنها «آل» هستند. شکی نیست که تعلق بین فاطمه، علی، حسن و حسین و بین رسول خدا ﷺ شدیدترین دلبستگی و ارتباط است. این تفکر خودش را با نقل متواتر نشان می‌دهد. بنابراین مصادیق آل بودن آنان محرز گردد.[۳]

وی در ادامه، جهت جمع حدیث سفینه و حدیث نجوم،[۴] رهایی را در گرو توقفیت تمسک بر اهل بیت بر می‌گزیند و قائل است هر شخص آن کشتی را مرکب خود قرار دهد و نگاه و توجه‌اش بر آن ستارگان

---

۱. مناوی قاهری، ***فیض القدیر شرح الجامع الصغیر***، ج ۲ ، ص ۵۱۹.
۲. همان.
۳. رازی، ***التفسیر الکبیر***، ج ۲۷ ، ص ۵۹۵.
۴. همان.

روشن، بیفتد، امید سلامتی و نجات را می‌یابد. البته نقش صحابه به‌عنوان ستاره مسیر سلوک در امید به رحمت الهی افزون بر اهل بیت نیز باور دارد و بیان می‌کند: اصحاب اهل سنت ما کشتی دوستی آل‌محمد را سوار شوند و چشمان را بر ستارگان صحابه بگمارند، از طرف خدای متعال امیدوار شوند که به سلامت و سعادت دنیوی و اخروی رسیده و پیروزی را حاصل نمایند.[۱]

بررسی سخن فخر رازی: بررسی سخن فخر رازی سه محور را نمایان می‌کند:

۱. محور نخست توجه به اعتبار روایت «أصحابی کالنجوم» است. مشاهیر اهل سنت روایت را مورد خدشه قرار داده‌اند. ابن‌عبدالبر (۴۶۳ ق) در این زمینه می‌نویسد: در سند این روایت شخصی به نام عبدالرحمن بن زید است که اهل علم درباره روایت وی ساکت هستند.[۲]

ابن‌حزم (۴۵۶ ق) پا را فراتر گذاشته و گفته: «وَهَذَا خَبَرٌ مَكْذُوبٌ مَوْضُوعٌ باطل لم يصح قَطُّ؛ این خبر (حدیث أصحابی کالنجوم) دروغ و جعلی و باطل بوده و حتما صحیح نمی‌باشد».[۳]

پاورقی ***الجامع الصغیر*** با علامت «ض» باور خود را از ضعیف بودن حدیث نشان می‌دهد.[۴]

۲. در مقابل «أصحابی کالنجوم» احادیثی وجود دارد که خالی از واژه «اصحاب» بوده و به جای آن کلمه «اهل بیت» مسطور است. طرق روایت با عبارت های مختلف به هشت صحابی مثل ابن‌عباس، عبدالله ابن‌عمر، ابوهریره و غیره رسیده‌اند. البته تفاوت عبارت‌های مختلف در این طرق ضرری به مدلول حدیث نمی‌رساند. در اینجا با وجود منقول در کتب فراوان، نقل حاکم نیشابوری (۴۰۵ ق) کافی به نظر می‌آید؛ ابن‌عباس گوید: رسول خدا ﷺ فرمود: «النُّجُومُ أَمَانٌ لِأَهْلِ الأَرْضِ مِنَ الْغَرَقِ، وَأَهْلُ بَيْتِي أَمَانٌ لِأُمَّتِي مِنَ الِاخْتِلافِ، فَإِذَا خَالَفَتْهَا قَبِيلَةٌ مِنَ الْعَرَبِ اخْتَلَفُوا فَصَارُوا حِزْبَ إِبْلِيسَ» هذا حديثٌ صحيحُ الإِسناد، و لمْ يُخَرِّجاه».[۵] پس به نظر صاحب ***المستدرک علی الصحیحین*** روایت «امان»ی که خالی از واژه اصحاب است، مشکل سندی ندارد و کارآیی استدلال به آن متصور است و بازگو نکردن شیخین گزندی به اعتبار حدیث وارد نمی‌کند. البته احمد بن حنبل نیز از طریق علی بن ابی‌طالب در کتاب ***فضائل الصحابه***[۶] بیان کرده است.

۳. بنا بر آیات قرآن کریم که در مذمت بعضی اصحاب و منافقین از آنان نازل شده است و

---

۱. همان.
۲. ابن‌عبدالبر قرطبی، ***جامع البیان العلم و فضله***، ج ۲ ، ص ۹۲۳.
۳. أبوحیان، ***البحر المحیط فی التفسیر***، ج ۶، ص ۵۸۲.
۴. سیوطی، ***الجامع الصغیر من حیث البشیر النذیر***، ج ۲ ، ص ۳۶.
۵. حاکم نیشابوری، ***المستدرک علی الصحیحین***، ج ۳، ص ۱۶۲.
۶. ابن‌حنبل، ***فضائل الصحابه***، ج ۲، ص ۶۷۱.

عملکردهای خلاف نص صریح قرآن و وجود اختلاف بین صحابه، حجیت عدالت تمام صحابه به نحو عام مجموعی زیر سؤال می‌رود. بنابراین عدالت و مرجعیت هر کدام به تنهایی بازبینی می‌خواهد.

بنابراین با ژرف‌نگری در اقوال بزرگان اهل سنت، ذیل کلام فخر رازی صحیح نمی‌باشد و حدیث نجوم همان‌طور که مشهور اهل سنت نقل کردند، مقبول خواهد افتاد.

البته از مباحث یادشده در بالا ذکر نکته‌ای خالی از لطف نیست و آن این که از حدیث امان ـ که سندش معلوم گردید ـ می‌توان عصمت اهل بیت را مورد تاکید قرار داد و با شناختی که بر مصادیق اهل بیت استحصال شده، برای دوری از هرگونه اختلاف باید به فروغ و روشنایی ستارگان درخشنده پناه برد.

چهار. مصادق حدیث

متن حدیث وجه پیدایی اهل بیت را واضح کرد؛ زیرا سعادت بشر متوقف بر ناجیان متبحر در دریای پرتلاطم است و منجی‌گری انسان از اقیانوس لغزش ها و شهوات فقط از دست عترت نبی مکرم اسلام بر آید؛ چون تفکیک مسیر سیر و سلوک خوشبختی از شقاوت با اتکا بر علم خدای متعال و پاکدامنی منحصر بر آنان شده است و در این مورد قابل مقایسه با احدی از مردم نیستند. همان‌طور که امام علی علیه‌السلام اشاره کردند: «**نحنُ أهلُ بیت رسولِ اللّه صلی‌الله‌علیه‌وآله لا یقاسُ بنا أحدٌ**».[1] بنابراین اهمیت و ارزش شناسایی منجیان متقن می‌گردد.

نتیجه بررسی روایات جهت شناخت مصادیق «کشتی نجات» به شقوق مختلف می‌انجامد.

الف) قسمی از احادیث مشمولیت امام علی علیه‌السلام را هویدا می‌نماید. شاهد مسئله گفتاری از آن حضرت است: «**و اللّه إنّ مثلَنا في هذه الامةِ کمثلِ سفینةِ نوح في قومِ نوح**».[2] این روایت با تاکید «ان» آمده و در روایت ابن‌ابی‌شبیه نیز با «انما» استوار یافته است.[3]

ب) بخش دوم روایات پنج آل‌عبا را فرامی‌گیرد. روایتی از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله گواه بر مطلب است که حضرت آدم علیه‌السلام قبل از هبوط پنج نور را دید و گفت وگویی میان وی و خداوند اتفاق افتاد و خداوند فضائل آنها را بیان کرد. حضرت در ادامه حدیث می‌فرماید: «**نحن سفینة النجاة، من تعلق بها نجا و من حاد عنها هلك، فمن کان له إلي اللّه حاجة فلیسأل بنا أهل البیت**».[4]

البته محتوای بعضی از احادیث که سؤال از قرابت و اهل بیت می‌کند را می‌توان حامی این قسم به

---

۱. ابن‌مردویه، ***مناقب علی بن ابی طالب*** علیه‌السلام، ص ۲۱۳.
۲. همان، ص ۲۱۴؛ متقی هندی، ***کنزالعمال فی سنن الاقوال و الافعال***، ج ۲ ، ص ۴۳۵.
۳. سیوطی، ***الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور***، ج ۱ ، ص ۷۱.
۴. حموی جوینی، ***فرائد السمطین***، ج ۱، ص ۳۷.

حساب آورد. نمونه این مقصود روایت ابن‌عباس است: زمانی که آیه ۲۳ سوره شوری نازل شد. گفتند: ای رسول خدا قرابت شما چه کسانی هستند که مودت آنان بر ما واجب کردی؟ ایشان در پاسخ فرمود: علی، فاطمه و دو پسر ایشان.[۱]

ج) سهم سوم روایات، ائمه اطهار را در بر می‌گیرد. ابن‌عباس در ادامه روایتی که بیانگر فضائل امام علی‌علیه‌السلام است از رسول خداصلی‌الله‌علیه‌وآله چنین روایت می‌کند «**مثلك و مثل الأئمة من [ولدك] بعدي مثل سفينة نوح، من ركب فيها نجا، و من تخلّف عنها غرق**».[۲]

پنج. وجود اهل بیت در تمام اعصار

آیا ناجیان کشتی در اقیانوس مواج مختص به زمان خاصی هستند؟ یا امکان درخشش در تمام ازمان را به همراه خود می‌کشانند؟ آیا در تمام اعصار، عقل بر فرض چنین رهندگانی حکم می‌راند یا نه؟ پاسخ این سؤال‌ها با التفات به دو مقدمه معلوم می‌شود.

مقدمه یکم: بشر با پوست و استخوان تجربه کرده که دنیا محل مشکلات عدیده‌ای است و این منحصر در شخص فقیر مالی نیست؛ بلکه افراد صاحب مال و منال نیز با دشواری‌های سخت و پنهان درگیر هستند. از طرفی عقل بر این مطلب صحه گذاشته و اذعان می‌کند که دنیا و عالم ماده دار تزاحم بوده و اقتضای آن وجود برخی مشکلات است. با عنایت به تجربه و استثنا نداشتن قاعده عقلی دشواری‌های زندگی هماره وجود دارد.

مقدمه دوم: برای رهایی از مشکلات، اهل بیت مسئولیت آن را بر عهده دارند؛ زیرا بنابر حدیث سفینه ناجی مردم به ائمه معصومان اختصاص یافته است.

از سویی استمرار معضلات ایجاب می‌کند باید فردی از اهل بیت در هر عصری وجود داشته باشد تا ناجی مردم قرار بگیرد. همان طور که در ذیل حدیث سفینه مقاتله با اهل بیت مطرح است و مقاتله با آنها در ردیف معیت دجال قرار می‌گیرد و این بر وجود یکی از آنان در آخرالزمان برای رهایی مردم از دشواری‌ها دلالت می‌کند. آن حدیث از طریق ابوذر چنین وارد شده است که رسول گرامی اسلامصلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود: «**مثل أهل بيتي مثل سفينة نوح من ركب فيها نجا ومن تخلف عنها غرق ومن قاتلنا في آخر الزمان فكأنما قاتل مع الدجال**».[۳]

---

۱. ابن‌حنبل، ***فضائل الصحابه***، ج ۲، ص ۶۶۹، ح۱۱۴۱؛ طبرانی، ***المعجم الکبیر***، ج ۳ ، ص ۴۷، ح۲۶۴۱؛ رازی، ***التفسیر الکبیر***، ج ۲۷ ، ص ۵۹۵.

۲. حموی جوینی، ***فرائد السمطین***، ج ۲، ص ۲۴۴.

۳. طبرانی، ***المعجم الکبیر***، ج ۳، ص ۴۵، ح۲۶۳۶؛ ابن‌مغازلی، ***مناقب الامام علی بن ابیطالب***علیه‌السلام، ص ۱۵۰.

نتیجه

کلیات بحث عصمت از منظر مذاهب امامیه و اشاعره مطرح گردید؛ باوجود اعتقاد به عصمت درباره پیامبر اکرمﷺ امامیه و اشاعره درباره عصمت افراد دیگر اختلاف نظر دارند. با محور قرار گرفتن حدیث سفینه نظر بزرگان شیعه و امامیه و احادیث مندرج در کتب روایی بررسی شد و دیدگاه آنان که شایع بین مسلمانان است، مورد تأیید قرار گرفت. متکلمان اشاعره عصمت چهارده معصوم را رد می‌کنند. اما بررسی کتب روایی امر دیگری را اظهار می‌نماید. روایات ناظر بر «کشتی نجات» به سه دسته قابل تقسیم است: ۱. روایاتی که ناظر به عصمت امام علیؑ است. ۲. روایاتی که عاری بودن از پنج تن آل عبا خطا و اشتباه را هدف قرار می‌دهد. ۳. روایاتی که پاکدامنی و نگاهداری از هر گونه گناه را درباره ائمه اثبات می‌کند.

نکته پایانی مستفاد از روایت حدیث سفینه آن است که وجود معصوم در همه اعصار و امام عصرؑ در زمان ما اثبات گردید؛ زیرا اذعان مشکلات زندگی با استفاده از تجربه و عقل مورد اتفاق همه است و از سویی تعین ناجی بشر با نظر به حدیث سفینه در چهارده معصوم مصداق می یابد، براین پایه امام زمانؑ در این دنیا یاری رساننده انسان‌ها است.

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

نهج البلاغه، گردآوری شریف رضی، تصحیح صبحی صلح، قم، دارالهجرة.

۱. ابن‌حجر هیتمی، أحمد بن محمد، ***الصواعق المحرقة علی أهل الرفض والضلال والزندق***، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱٤۱۷ ق.

۲. ابن‌حنبل، احمد بن محمد، ***فضائل الصحابه***، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱٤۰۳ ق.

۳. ابن‌عبدالبر قرطبی، أبوعمر یوسف بن عبدالله بن محمد، ***جامع بیان العلم و فضله***، دار ابن‌الجوزی، ۱٤۱٤ ق.

٤. ابن‌فارس، أحمد، ***معجم مقاییس اللغة***، بیروت، دار الفکر، ۱۳۹۹ ق.

٥. ابن‌مردویه، احمد بن موسی، ***مناقب علی بن أبی‌طالب*** ***و ما نزل من القرآن فی علی***، قم، دار الحدیث، ۱۳۸۲ ش.

٦. ابن‌مغازلی، علی بن محمد، ***مناقب الإمام علی بن أبی‌طالب***ؑ، تحقیق محمدباقر بهبودی، بیروت، دار الأضواء، ۱۴۲۴ ق.

۷. ابن‌منظور، محمد بن مکرم، ***لسان العرب***، بیروت، دار الفکر و دار صادر، چ ۳، ۱٤۱٤ ق.

۸. أبوحیان، محمد بن یوسف، ***البحر المحیط فی التفسیر***، بیروت، دار الفکر، ١٤٢٠ ق.
۹. اشعری، أبوالحسن علی بن إسماعیل، ***الإبانة عن أصول الدیانة***، قاهرة، دار الأنصار، ۱۳۹۷ ق.
۱۰. تفتازانی، سعدالدین، ***شرح العقائد النسفیة***، قاهره، مکتبة الکلیات الأزهریة، ١٤٠٧ ق.
۱۱. جرجانی، سید شریف علی و عبدالرحمن ایجی، ***شرح المواقف***، قم، شریف رضی، ۱۳۲۵ ق.
۱۲. حاکم نیشابوری، أبوعبدالله محمد بن عبدالله، ***المستدرک علی الصحیحین***، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیة، ١٤١١ ق.
۱۳. حمویی جوینی، ابراهیم بن محمد، ***فرائد السمطین***، تحقیق محمدباقر محمودی، بیروت، مؤسسه محمودی، ١٤٠٠ ق.
١٤. خزاز قمی، ابوالقاسم علی بن محمد، ***کفایة الأثر***، قم، بیدار، ١٤٠١ ق.
۱۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ***مفردات ألفاظ القرآن***، بیروت و دمشق، دارالصادر و الدار الشامیة، چ ۱، ١٤١٢ ق.
١٦. ربانی، علی، ***فرق و مذاهب کلامی***، قم، جامعة المصطفی صلی الله علیه و آله العالمیة، چ ۵، ۱۳۸۹.
۱۷. ربانی، علی، کلام تطبیقی، ***نبوت، امامت، معاد***، قم، جامعة المصطفی صلی الله علیه و آله العالمیة، چ ۲، ۱۳۸۷ ش.
۱۸. سبحانی، جعفر، ***اهل البیت علیهم السلام***، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام، ١٤٢٠ ق.
۱۹. سمهودی، علی بن عبدالله، ***جواهر العقدین فی فضل الشرفین***، بغداد، مطبعة العانی، ۱۴۰۵ ق.
۲۰. شریف مرتضی، ابوالقاسم علی بن الحسین، ***الشافی فی الإمامة***، ملاحظات تحقیق و تعلیق از سید عبدالزهراء حسینی، تهران، مؤسسة الصادق علیه السلام، چ ۲، ١٤١٠ ق.
۲۱. سیوطی، جلال‌الدین، ***الجامع الصغیر من حدیث البشیر النذیر***، بیروت، دار الفکر، ١٤٢٩ ق.
۲۲. سیوطی، جلال الدین، ***الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور***، قم، کتابخانه عمومی آیت‌الله مرعشی نجفی، ١٤٠٤ ق.
۲۳. شبلنجی، مومن، ***نور الأبصار فی مناقب آل بیت النبی المختار صلی الله علیه و آله***، قم، الشریف الرضی، ۱۳۰۸ ق.
٢٤. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، ***الملل و النحل***، قم، الشریف الرضی، چ ۳، ١٣٦٤ ش.
۲۵. صدوق، محمد بن علی، ***الامالی***، تهران، کتابچی، چ ٦، ١٣٧٦ ش.
٢٦. صدوق، محمد بن علی، ***کمال الدین و تمام النعمة***، تهران، اسلامیه، چ ۲، ۱۳۹۵ق.
۲۷. طبرانی، سلیمان بن أحمد بن أیوب، ***المعجم الکبیر***، موصل، مکتبة العلوم والحکم، الطبعة الثانیة، ١٤٠٤ق.

۲۸. طبرسی، فضل بن حسن، ***الإحتجاج علی اهل اللجاج***، مشهد، نشر مرتضی، ۱٤۰۳.

۲۹. طوسی، محمد بن حسن، ***الأمالی***، قم، دار الثقافة، ۱٤۱٤ق.

۳۰. فتال نیشابوری، محمد بن حسن، ***روضة الواعظین و بصیرة المتّعظین***، قم، منشورات الرضی، ۱۳۷۵ ش.

۳۱. رازی فخرالدین، محمد بن عمر، ***التفسیر الکبیر /مفاتیح الغیب***، بیروت، دار إحیاء التراث العربی، چ ۳، ۱٤۲۰ ق.

۳۲. رازی فخرالدین، محمد بن عمر، ***المحصل***، عمان، دار الرازی، ۱٤۱۱ق .

۳۳. کلینی، محمد بن یعقوب، ***اصول کافی***، ترجمه حسن مصطفوی، تهران، کتاب‌فروشی علمیه اسلامیه، ۱۳٦۹ ش.

۳٤. متقی هندی، علاءالدین علی بن حسام‌الدین، ***کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال***، بیروت، مؤسسة الرسالة، الطبعة الخامسة، ۱٤۰۱ ق.

۳۵. محب‌الدین طبری، احمد بن عبدالله، ***ذخائر العقبی فی مناقب ذوی القربی***، قم، دار الکتاب الإسلامی، ۱۳۸٦ ش.

۳٦. مطهری، مرتضی، ***مجموعه آثار؛ عدل الهی***، ج ۱، تهران، صدرا، چ ۱۳، ۱۳۸۵ش.

۳۷. مفید، محمد بن محمد بن نعمان، الا***مالی***، تحقیق حسین استاد ولی و علی‌اکبر غفاری، قم، کنگره شیخ مفید، ۱٤۱۳ ق.

۳۸. مناوی قاهری، زین‌الدین محمد، ***فیض القدیر شرح الجامع الصغیر***، مصر، المکتبة التجاریة الکبری، ۱۳۵٦ ق.

۳۹. میلانی، سید علی، ***نفحات الأزهار فی خلاصة عبقات الأنوار***، قم، مهر، ۱٤۱٤ق.

٤۰. هلالی عامری، سلیم بن قیس، ***کتاب سلیم بن قیس***، تحقیق محمد انصاری زنجانی خوئینی، قم، هادی، ۱٤۰۵ق.